

Milica Božić Marojević¹
Centar za muzeologiju i heritologiju
Odeljenje za istoriju umetnosti
Filozofski fakultet – Univerzitet u Beogradu

(K)AKO OSPORAVANO NASLEĐE POSTAJE ZAJEDNIČKO. JEDAN MOGUĆI SCENARIO*

Apstrakt: U postkonfliktnim društvima, interpretacija osporavanog kulturnog nasleđa predstavlja kompleksan izazov. Razlog za to jeste činjenica da nasleđe koje nosi tragove sukoba, podela i poricanja često biva marginalizovano ili instrumentalizovano u procesima rekonstruisanja društvene kohezije. Zato je njegova uloga u izgradnji kolektivnog identiteta i održivog mira nedovoljno istražena. Imajući to u vidu, ovaj rad postavlja pitanje: kako nasleđe koje nas razdvaja može postati osnova zajedništva? Teorijski okvir rada zasniva se na heritološkom pristupu, sa posebnim osvrtom na antropološku perspektivu i studije ljudskih prava, koji nasleđe sagledavaju kao fluidan i entitet podložan pregovaranju, prevođenju i reinterpretaciji kroz interakciju različitih društvenih narativa. Empirijski deo rada temelji se na studiji slučaja realizovanog u okviru izbornog kursa *Heritoloških tehnologija*, koji je sproveden tokom 2024. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Fokus istraživanja bio je usmeren ka kulturnoj medijaciji i značajnoj reinterpretacije nasleđa u obrazovnom kontekstu, pri čemu je posebno akcentovana uloga mladih u ovim procesima. Kroz analizu rezultata, rad pokazuje kako osporavano nasleđe može biti transformisano u zajednički resurs, otvarajući prostor za kolektivno prisvajanje i simboličku rekonstrukciju kulturne memorije, a radi društvenog pomirenja.

Ključne reči: osporavano nasleđe, zajedničko nasleđe, obrazovanje, mladi, Kosovo, ratovi devedesetih, pomirenje

---

1 mbozic@f.bg.ac.rs

* Istraživanje za potrebe ovog rada sprovedeno je uz podršku Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu - Filozofskom fakultetu broj ugovora 451-03-137/2025-03/200163).

Kontekst

Nakon više od trideset godina od početka građanskih ratova na prostorima gde se nekada nalazila Jugoslavija, i dalje nisu utvrđene sve činjenice o zločinima, većina aktera je prošla nekažnjeno, oštećeni nisu dobili zadovoljenje pravde, građani nemaju dovoljno znanja o događajima iz prošlosti. (Pre)ostali korpus svakojakog nasleđa se osporava, a novonastale države ni pojedinačno, ni u saradnji, nisu osmislile niti sprovele mehanizme za izgradnju mira i pomirenje. Izgladivanje odnosa među sukobljenim stranama deo je i aktivnosti različitih međunarodnih organizacija, te domaćeg nevladinog sektora. Ipak, nijedna od tih inicijativa nije imala značajniji uticaj. Ako izuzmemo holistički pristup koji je trebalo da dođe (a nikada nije stigao) od strane vladajućih elita, dva problema su svakako ključna – ideje „sa lokala“ su se uglavnom obraćale uskom krugu zainteresovanih, zbog čega njihov uticaj nije dopirao do slojeva društva koje je trebalo edukovati o (u) duhu tolerancije. S druge strane, predlozi koji su inicirani „spolja“ nisu dovoljno uvažavali lokalne specifičnosti, te kao takvi nisu zaživeli. Imajući to u vidu, a nakon više od 20 godina, i različita tela Evropske Unije prihvatila su činjenicu da regionalne političke elite još nisu spremne da se na proaktivan način uhvate u koštac sa temama pomirenja, te da u fokusu podrške međunarodne zajednice treba da bude promovisanje regionalne saradnje, prevashodno u domenu infrastrukture i ekonomije. (Mildner and Bories 2024)

Kako pomirenje nije nešto što dolazi samo od sebe preko noći i opstaje zauvek, već je prevashodno zavisno od tragova prošlosti i kako ćemo ih čitati u sadašnjosti, postavlja se pitanje koja je uloga nasleđa u postizanju održivog mira? Drugim rečima, na koji način se kroz praksu reinterpetacije, dijaloga i kulturne medijacije otvara prostor za kolektivno prisvajanje i značenjsko preoblikovanje nasleđa? I, dodatno, da li i kako edukacija mladih s tim u vezi može da doprinese trajnom miru? Naime, budući da su naslednici posledica sukoba, oni su i ključni akteri u oblikovanju novih odnosa prema prošlosti, identitetu i „drugima“. Međutim, iako se radi o populaciji koja nema direktno sećanje na sukobe i manje je opterećena kolektivnim identifikacijama i premda im se priznaje važna uloga u procesu pomirenja i ističe važnost njihove edukacije, aktivno uključivanje mladih ostaje samo „mrtvo slovo na papiru“. Kao glavni izazov u obrazovnom procesu mladih u radu na pomirenju uočavaju se otpor institucija i nastavnika prema osetljivim temama, političke tenzije, te neravnomeran pristup znanjima i resursima. Neformalno učenje i programi poput razmene učenika, potom kulturne inicijative i različite radionice jesu pokazali potencijal u podsticanju dijaloga i razvoju kritičkog razmišljanja i empatije. Ipak, ograničeno finansiranje i marginalizacija glasova mladih u kreiranju politika često podrivaju mogućnosti drugačijih pristupa, što je posebno očigledno u ruralnim sredinama i osetljivim zajednicama. U tom smislu možemo da zaključimo da se mladi ne uzimaju u obzir kao ozbiljni pregovarači, zbog čega su uglavnom isključeni iz političkih rasprava kojima se oblikuje njihova budućnost. (Mildner and Bories 2024, 8)

Polazišta

Sve što čuvamo i prenosimo s generacije na generaciju, vidljive i neopipljive prakse koje imaju kulturnu i/ili istorijsku vrednost, kao i ono što nam omogućava da razumemo ko smo i pomaže da gradimo društveno pamćenje i kolektivni identitet, nazivamo nasleđem. Ipak, način na koje ono što smo odabrali baštinimo, doveo je do toga da se kulturno nasleđe u savremenim društvima već nekoliko decenija ne shvata samo kao fiksni skup predmeta i praksi iz prošlosti koje upotrebljavamo u sadašnjosti, nego kao dinamičan društveni konstrukt koji izražava vrednosti, identitete i kolektivna sećanja zajednica koje ga trezoriraju, interpretiraju i redefinišu. (Harrison 2010, 9) Prepoznavanje uživanja u tragovima prošlosti, kao nečega garantovanog Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima (UN 1948), sada je već opšte mesto. Međutim, kada tome dodamo da pojedinci mogu da se bave kulturnim nasleđem po svom izboru, nezavisno od toga kome ono *pripada*, a što se navodi u Konvenciji o vrednosti kulturnog nasleđa za čovečanstvo (COE 2005), dolazimo do sledeće nedoumice: na koji način je ono što baštinimo – zajedničko? Odgovor na to pitanje nude dva pristupa. S jedne strane imamo institucionalizovani diskurs nasleđa, kako ga predstavljaju politike nacionalnih država i UNESCO-a, a sa druge kritičke studije nasleđa, koje su, logično, kritika prvonavedenog načina razmišljanja. Kritičke studije nasleđa zasnivaju svoju kritiku na diskurzivnom konceptu kulture, koji pretpostavlja da su kulture oduvek bile isprepletene, ali da asimetrije moći sprečavaju konsenzus među njima. I dokumenti UNESCO-a i IKOMOS-a, nasleđe vide kao nešto što pripada čovečanstvu. Ali, takođe, identifikuju nacionalnu državu kao suverenu vlast odgovornu za selekciju, čuvanje i upravljanje baštinom. Ova prilično tradicionalna percepcija nacionalnih država, kao čuvara tezaurusa, promovise monopol države nad pravom na nasleđe, što često doprinosi marginalizaciji zaostavštine „onih drugih“. (Meskell 2010, 839–859) Za koncept zajedničkog nasleđa, koji nam je u fokusu, oba misaona puta su relevantna, premda različito razumeju „deljenje“. Drugim rečima, dok institucionalizovani diskurs tumači zajedničko nasleđe kao nešto što ljude vezuje kroz zajedničke vrednosti, na zajedničkom tlu i u istoj zajednici naslednika, ignorišući suprotstavljene okvire sećanja, u kritici ovog stanovišta ti preduslovi ne postoje. (Dätsch 2024, 50–51)

Kojem god pristupu da se priklonimo, odgovor na pitanje čije je nasleđe, međutim, nije potpun bez ispitivanja šire slike, što će reći da treba ustanoviti koja je to baština o kojoj se zajednički staramo? Na koji način to činimo? I, konačno, zbog čega nam je uopšte važno da je delimo?

Sagledavanje potpunijeg konteksta postaje dodatno kompleksno kada je reč o nasleđu koje se vezuje za prošlost koje se stidimo. Naime, u multietničkim sredinama, posebno u onim koje su bile na udaru građanskih ratova (poput naše, devedesetih pa nadalje), postoji korpus osporavanog nasleđa² čija je

2 Koncept osporavanog nasleđa u literaturu su uveli Olsen i Timoti 2002. godine, imajući na umu dva tipa osporavanja nasleđa. Prva vrsta je uključivala različite društvene grupe koje

glavna karakteristika nesaglasje u razumevanju, vrednovanju, reprezentaciji i prisvajanju od strane različitih društvenih grupa. Pomenute disonance rezultat su istorijskih nepravdi, promene režima, te njihove veze sa nasilnim i politički osetljivim epizodama prošlosti, koje u savremenosti, umesto konsenzusa, izazivaju tenzije. (Banović, Milenković & Milenković 2024, 514) Oспорavanje nije samo pasivna reakcija, već je često rezultat aktivne politike pamćenja. Kroz obrazovni sistem, ali i institucije kulture, različite društvene grupe grade sopstvenu verziju prošlosti, neretko ignorišući, relativizujući ili negirajući postojanje drugih perspektiva. Oспорavano nasleđe se tada ne doživljava kao zajednički simbol, već kao nasleđe „onih drugih“ čije prisustvo u javnom prostoru može biti percipirano kao provokacija, ugrožavanje identiteta pa čak i namećanje neprijateljskog narativa. (Божић Маројевић 2023) U takvim situacijama nastaju „zamrznuti konflikti“ u simboličkoj sferi: spomenici se ruše ili rekonstruktualizuju, menjaju se postavke u muzejima; nasleđe prestaje da bude prostor učenja i povezivanja i postaje instrument razdvajanja, a njegova interpretacija svojevrsan izazov za kreiranje javnih kulturnih politika, obrazovanje i procese kolektivnog pamćenja. (Божић Маројевић 2022)

Međutim, da li bi situacija na terenu mogla biti drugačija? Vratimo se ponovo na „prisvojni genitiv“, odnosno – čije je to nešto što čuvamo? Pojam zajedničkog (deljenog) nasleđa³ se razvio u sklopu savremenih pristupa očuvanju i interpretaciji kulturne baštine, sa idejom da se prevaziđu isključive, etnocentrične i nacionalističke aroprijacije prošlosti. On podrazumeva povezivanje više aktera – država, zajednica ili grupa – koje određenim mestima, spomenicima, praksama ili sećanjima daju višestruka značenja. Sama tumačenja mogu biti rezultat istorijske uslovljenosti, kulturnih kontakata ili konflikata. Ideja koja leži u osnovi tog stanovišta jeste da se u korist novih tumačenja, kojima se naglašavaju aspekti zajedničke istorije, revidiraju narativi nacionalnih država i pretenzije na vlasništvo, sa ciljem da nacije koje su nekada bile sukobljene pronađu zajedničkog imenitelja. (Dätsch 2024) Podstičući proces pomirenja kroz zajedničko upoznavanje i prihvatanje prošlosti, ono ne postoji kao unapred

---

su polagale pravo na isto nasleđe, ali sa različitim tumačenjima. Drugi tip oспорavanja se javljao kada su nasleđe različito tumačile i koristile različite struje unutar jedne grupe. Oспорavanjem nasleđem bavila se i Lauradžejn Smit (2006) koja je istraživala modele na koje se dovode u pitanje autorizovani diskursi nasleđa. Sporno nasleđe se još zove i autoritarno, ideološki polarizovano, ratno, kolonijalno, mračno, neželjeno i slično. Treba, ipak, naglasiti da su prvi teoretičari koji su uočili i definisali nesaglasje u baštini bili Tanbridž i Ašvort, kada su 1996. godine definisali pojam disonantnog nasleđa. Budući da je svako nasleđe u svojoj biti disonantno (samo što su neke disonance prihvatljivije, pa se ne dovode u pitanje niti su izvor tenzija), u kontekstu ovog rada izabran je pojam oспорavanog nasleđa, kao najprecizniji za baštinu o kojoj je ovde reč. (prim. aut.)

3 Zajedničko (deljeno) nasleđe (shared) ne bi trebalo mešati sa opštim (kolektivnim) nasleđem (common). Naime, *common heritage* ima normativno i univerzalno značenje, a koristi se kada želimo da naglasimo da nasleđe pripada celom čovečanstvu, nezavisno od teritorijalnih, nacionalnih i etničkih granica. S druge strane, *shared heritage* se upotrebljava kada dve ili više zajednica deli istorijske, kulturne ili memorijske elemente. (prim.aut.)

data kategorija, već se aktivno pregovara i oblikuje kroz obrazovne, muzeološke, participativne prakse i druge vidove institucionalne saradnje. (Macdonald 2013) Iako može da budi i drugačije asocijacije, sam termin zajedničkog (deljenog) nasleđa ne odnosi se prevashodno na imovinsko-pravni status, nego na to kako se kulturno nasleđe tumači transnacionalno ili kako ga vide zajednice naslednika.

Kreiranje zajedničkog nasleđa tamo gde je prošlost kontradiktorno zapamćena ima transformativnu moć. Međutim, u praksi to nije tako jednostavno. Svedoci smo političke instrumentalizacije prošlosti koja onemogućava priznavanje drugačijih istorija, nedostatka poverenja među zajednicama (posebno u postkonfliktnim sredinama), otpora prema kritičkom pamćenju, sklonosti ka jednonacionalnim interpretacijama, i konačno nejednakom pristupu institucijama i resursima. (Čuković 2017, 46) Zbog toga se termin zajedničko (deljeno) nasleđe veoma često upotrebljava samo formalno, budući da njegovo uspostavljanje nije praćeno dubinskim procesima kojima se menja percepcija baštine.

Izgradnja mira obuhvata širok spektar aktivnosti i funkcija koje prethode formalnim mirovnim sporazumima, ali se nastavljaju i nakon njih. Metaforički, mir se ne posmatra samo kao faza u vremenu ili stanje, već kao dinamičan fenomen. „Takva konceptualizacija zahteva proces izgradnje, koji uključuje investicije i materijale, arhitektonski dizajn i koordinaciju rada, postavljanje temelja i detaljne završne radove, kao i kontinuirano održavanje.” (Lederach 1997, 20) Ipak, bez promene razmišljanja ljudi, traumatu je teško prevazići, zbog čega i danas, u regionu, imamo oštre nesuglasice. (Petričušić and Blondel 2012, 1–6) Iako gubitak poverenja među dojučerašnjim susedima komplikuje rad na zajedničkoj budućnosti, istraživanja pokazuju da je ključni alat u procesima pomirenja edukacija, odnosno razvijanje nenasilnih veština kojima se sprečavaju sukobi i promoviše tolerancija.

Interpretacija osporavanog nasleđa, kroz pregovaranje njegovih pluralističkih vrednosti, takođe, može da se posmatra kao deo mirovne edukacije. Naime, zbog njihove duboke simboličke veze sa identitetom, upravljanje ostacima prošlosti može ili da doprinese promovisanju pomirenja ili pak da dovede do njegovog ometanja u etnički podeljenim društvima. Činjenica jeste da o tome da li ćemo kroz nasleđe promovisati univerzalne vrednosti, uvažavajući kulturnu raznolikost i obezbeđujući zainteresovanim stranama forum za debatu i saradnju, ili ćemo baštinom jačati nacionalistička osećanja i isključivati one druge, odlučuju strukture na vlasti. Ali na koji način će se sprovoditi kulturne politike zavisi kako od stručnjaka, tako i od građana koji bi te procese trebalo da kontrolišu. (Arraiza 2014)

Imajući sve ovo u vidu, kakav bi onda trebalo da bude scenario u kojem od osporavanog nasleđa formiramo zajedničko i da li kroz taj proces možemo da doprinesemo izgradnji trajnog mira i pomirenju?

Studija slučaja – kurs Heritoloških tehnologija

Polazna hipoteza bila je sledeća – ako bismo obrazovali mlade o osporavanom nasleđu i modelima njegove interpretacije, mogli bismo da formiramo korpus zajedničkog (deljenog) nasleđa, a kroz taj proces i pregovaranje o vrednostima prošlosti, otvorili bismo prostor za rad na trajnom miru i pomirenju u regionu. Ova pretpostavka je u praksi proveravana kroz istraživanje „Back to the future or How to make peace with the past in order to create a better tomorrow together“, koje je realizovano na izbornom kursu *Heritološke tehnologije* tokom 2024. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. U fokusu je bilo pomirenje kroz obrazovanje, na primeru nasleđa Kosova, a projekat je podržala *Regional Network of Centers for Advanced Studies in Southeast Europe* (RECAS) po pozivu *Towards a Culture of Shared Future in Southeast Europe*.

Pošto su kurs pohađali studenti, mahom rođeni 2002. godine, ili, preciznije, generacija koja se ne seća kosovske krize i svih kontroverznih događaja tog vremena iz prve ruke, nego je svoj stav formirala kroz porodične priče, obrazovanje i politiku sećanja koju promovisu elite na vlasti, prvi korak je bio utvrđivanje njihovog znanja. S tim u vezi, studenti su popunjavali ulaznu anketu osmišljenu kao upitnik otvorenog tipa. Ova vrsta istraživanja je odabrana kako studenti ne bi bili navedeni na određene odgovore, ali i zato što je dalja narativna analiza odgovora omogućila da im se kurs u potpunosti prilagodi. Narativna analiza se činila adekvatnom, budući da „ispituje i razume kako su ljudski postupci povezani sa društvenim kontekstom u kome se dešavaju“. (Moen 2006, 56) Sama anketa sadržala je 20 pitanja, od onih o uzrastu i poreklu, preko poznavanja istorije i tradicije Kosova, kosovskih Albanaca, pa do specifičnih tumačenja elemenata kulturnog nasleđa. Zahvaljujući njoj smo saznali, između ostalog, da se oko 20 odsto studenata plaši da poseti Kosovo; da ne poznaju savremeno nasleđe te teritorije; da više od polovine ne zna nijedan element nematerijalnog nasleđa Albanaca. Petnaest studenata ne poznaje nijednog Albanca ili Albanu, šest je imalo neki usputni kontakt koji je uvek ocenjen kao prijatan, dok pet studenata ima komšije, odnosno, rođake albanskog porekla sa kojima je u češćem kontaktu. Na pitanje koje su najčešće predrasude koje su čuli o albanskom narodu, većina navodi agresiju i mržnju prema srpskom narodu, potom kako su prljavi, da se bave uglavnom kriminalnim radnjama, da su neobrazovani, zaostali. Devet ispitanika nije bilo sigurno da li postoji albansko nasleđe u Beogradu. Kao jedini primer koji se izdvojio u ostalim odgovorima navedene su poslastičarnice. Oko 30 odsto studenata u svakodnevnom govoru koristi reč Šiptar. Svega četiri studenta nije znalo nijedan film u kojem se pojavljuju junaci albanske nacionalnosti. Kada je reč o likovnim umetnostima, većina studenata je znala da se Albanci pojavljuju na slikama Paje Jovanovića. Pominjanje Albanaca u književnosti studenti su asociirali s epskom narodnom poezijom. Situacija je mnogo bolja kada je reč o popularnoj muzici. Svi su znali da navedu barem jednog izvođača. Dominirale su Dua Lipa i Rita Ora. Sedam

studenata nikada nije čulo za priču o Bori i Ramizu, ali su znali da navedu nekoliko ulica u Beogradu koje nose imena Albanaca – Kondinu, Skenderbegovu, Ulicu Bekima Fehmijua, Esad Pašinu, te Ulicu Sadika Ramiza. Niko od studenata, primera radi, nije posetio festival „Mirdita, dobar dan“.

Budući da niko od studenata nije bio upoznat sa problemom osporavanog nasleđa, da je samo 10 odsto njih bilo na Kosovu, da više od polovine ima predrasude prema kosovskim Albancima koji tamo žive i da kao nasleđe ovog multietničkog regiona prepoznaju samo spomenike vezane za Srpsku pravoslavnu crkvu, rad sa polaznicima kursa je obuhvatio temeljan teorijski i praktični deo. Teorijski deo je bio zasnovan na istorijskom, geografskom i sociološkom kontekstu, kao i na upoznavanju sa baštinom Kosova, odnosno postulatima nasleđa koje je nastalo kao rezultat građanskih ratova. Za realizaciju projekta izabrani su okviri kritičke, ili transformativne pedagogije, kao i servisnog učenja, odnosno učenja kroz angažovanje. Iako nije lako definisati koncept kao što je kritička ili transformativna pedagogija, možemo reći da se on odnosi na teoriju i praksu učenja i nastave koja teži da promeni postojeće narative svakodnevnog života stvaranjem solidarnog društva, i da je prvenstveno povezan sa radom Paula Freirea, brazilskog edukatora i predstavnika Frankfurtske škole. Nastao je kao reakcija na sistem koji nije odgovarao na stvarne potrebe čoveka i društva. (Vican 1991) Učeći da kritički razmišlja, svaki pojedinac, kroz dijalog sa drugim ljudima, sagledava i ličnu i društvenu stvarnost i počinje spram toga da se kritički angažuje. To znači da se ne radi o pukoj kritici okruženja, već o razumevanju zašto su okolnosti takve kakve jesu i šta možemo učiniti da ih promenimo. Još jedna ključna odrednica kritičke pedagogije jeste revidiranje odnosa između nastavnika i učenika. Naime, najčešće dominantno takozvano bankarsko obrazovanje, kako ga Freire naziva, vidi nastavnika kao sveznajuće biće, a učenike kao pasivne primaoce znanja. Takav sistem stvara obespravljene i prilagodljive građane. Ali kada učionica postane mesto gde su nastavnici i učenici u dijalogu, gde se sprovodi obrazovanje zasnovano na rešavanju problema i gde se proizvode nova znanja, rađa se obrazovanje za oslobođenje. (Freire 2002, 73) Pošli smo od pretpostavke da obrazovanje koje se trenutno realizuje na univerzitetima teško da je sposobno da dovede do takve promene. Naime, insistiranje na merljivim ishodima uskraćuje važnost svim ostalim performansama koje ne možemo da kvantifikujemo. (Shapiro 2015, 8) Posmatrajući istoriju kao privremenu situaciju koja je podložna promenama (Цолић 2019, 411–412), na početku kursa smo postavili problem koji smo potom spoznavali zajedno, trudeći se da se prilagodimo kontekstu i vremenu. Tim činom stvarnost smo tretirali kao izazov, a znanje kao proces, te su aktivnosti profesora i učenika bile objedinjene. Standardno obrazovanje koje podrazumeva „jedan tačan odgovor“ zamenili smo edukacijom koja teži da ohrabri postavljanje pitanja. Favorizujući pluralizam u razumevanju sveta oko nas, dali smo mogućnost studentima da posumnaju u jedinstvenu interpretaciju događaja iz prošlosti koje se stidimo. Kritički odnos usmerili smo, pre svega, prema velikom broju informacija kojima smo svakodnevno izloženi, odnosno prema medijima i njihovoj pripadno-

sti određenim interesnim grupama. Kako smo kao mane kritičke pedagogije prepoznali sklonost ka idealizmu, usmerenost na teoriju, te kritiku na makro nivou (umesto delovanja na mikro nivou), u radu sa studentima korišćena je i metoda servisnog ili angažovanog učenja, koja pomaže ostvarivanje stvarnih potreba neke zajednice. (Kepeš 2022, 487–508) Polaznike kursa smo motivisali da uče i izvan školskih zidova, neformalno, informalno, od članova porodice, vršnjaka, iz medija.

Iz tog teorijskog okvira, tokom kursa, proizašli su istraživački zadaci. Studenti su analizirali medijske sadržaje, kritički čitali literaturu, učestvovali na radionicama i konferencijama, sretali su se i razgovarali s angažovanim umetnicima; gledali su i analizirali filmove, realizovali onlajn diskusije s vršnjacima sa Kosova, istraživali na terenu sa sugrađanima nasleđe, pisali scenarija za TikTok snimke; realizovali video sadržaja, promovisali aktivnosti na mrežama; komunicirali sa posetiocima TikTok kanala. Ipak, u ovom radu ćemo se fokusirati na anketiranje njihovih sugrađana o srpsko-albanskim odnosima. Ovaj zadatak je nastao kao kruna prethodnog zajedničkog rada tokom semestra, a inspirisan je sledećom pretpostavkom. Naime, već smo pomenuli da su studenti stekli znanje o temi kursa „iz druge ruke“. Kroz predavanja i projektne zadatke, shvatili su da su pogrešno informisani o mnogim događajima. Dakle, ideja je bila da se proverí trenutna situacija u lokalnim zajednicama iz kojih dolaze i da se vidi da li postoji prostor za međusobnu razmenu znanja, koje je to nasleđe koje njihovi sugrađani smatraju spornim i kako bi njegovom reinterpetacijom moglo da se radi na izgradnji mira i pomirenju. U mogućnosti lokalne zajednice da odlučuje kako se nasleđe koristi, tumači i prezentuje, studenti su prepoznali potencijal za izgradnju poverenja i zajedničke odgovornosti.

Intervjui su organizovani sa 26 fokus grupa u 26 opština, sa 260 ispitanika iz četiri ciljne grupe (deca, mladi, generacija roditelja studenata i generacija njihovih baka i deka). Dobijeni podaci su obrađeni tematskom analizom. Cilj tematske analize bio je da se identifikuju teme, tj. obrasci u podacima koji su bili važni ili zanimljivi, i da se oni koriste za dalje oblikovanje istraživanja, odnosno potvrđivanja ili opovrgavanja početne ideje projekta. (Braun and Clarke 2006, 84) Između ostalog, zaključili smo da obrazovanje nema direktnu vezu sa negativnim stavovima prema kosovskim Albancima. Štaviše, najveći antagonizam je pokazala visoko obrazovana populacija. S druge strane, u toleranciji i otvorenosti prednjače najstariji ispitanici. Sedamdesetpetogodišnji inženjer elektrotehnike nam je kazao: „Godine 1973. u odmaralištu Ferijalnog saveza u Makarskoj (Hrvatska) upoznao sam Albanca 5–6 godina starijeg od mene. Radili smo obojica kao pomoćni radnici u odmaralištu, za besplatan smeštaj u šatoru, bonove za hranu i neki mali džeparac. Jedno veće dobio sam pretnje od trojice Sarajlija zbog jedne devojke. Bio sam ozbiljno uplašen, jer mi je jedan od njih pokazao nož i rekao da me čekaju kada se igranka završi. Kad me je video kolega Albanac zabrinutog rekao mi je: ‘Ne brini se, ima nas ovde devet i sa nama ćeš se vratiti.’ Godine 1977. godine bio sam na odsluženju vojnog roka u

Somboru. U mom divizionu komandir mi je bio Albanac sa Šar-planine. Uvek ću se sećati njegovog odnosa prema JNA. Nije odustajao od vođenja jutarnjih fiskulturnih vežbi čak i kada je ozbiljno povredio skočni zglob. Skakutao je ispred nas skoro na jednoj nozi takvom brzinom da smo ga jedva pratili. A kada je odslužio vojni rok molio je komandanta čete da ostane još. Komandant mu je produžio rok i tako smo ga dva puta ispratili iz kasarne. Obojici ovih Albanaca kapa dole. Nikada ih više nisam sreo. Nisam ih se ni setio. Hvala vam što ste me podsetili na te događaje.”⁴ Najstarije ispitanike u toleranciji prate studenti umetničkih i humanističkih usmerenja. Generacije roditelja studenata su u najvećoj meri uzdržane, dok oni koji su poreklom sa Kosova pokazuju značajnu netrpeljivost. Većina ispitanika je pokazala slabo poznavanje istorije. Premda više od pola navodi da je Kosovo kolevka srpske države, nisu znali da kažu od kada je tačno ušlo u njen sastav. Rečima četrdesetdevetogodišnje ekonomistkinje, Kosovo je „...urezano u svest svakog Srbina kao mesto odakle je počela istorija našeg naroda. A to je bilo pre mnogo vekova“. Kod trećine anketiranih primećeno je odsustvo svesti koliko su zapravo skloni diskriminaciji. Naime, iako bi na početku razgovora odgovarali da nemaju predrasuda, te da, na primer, ne koriste reč Šiptar u svakodnevnom govoru, do kraja intervjua bi je u više navrata upotreбили. Dodatno, 40 odsto ispitanih ne prepoznaje termin Šiptar kao pogrdan. Studentkinja etnologije i antropologije, rođena 2001. godine, na pitanje da li zna da navede neki vid nasleđa Albanaca, kaže sledeće: „Ne, jer sve što je njihovo je naše. Baš kao što će doći Dua Lipa i reći da je ajvar originalno šiptarsko jelo. Mislim da nemaju ništa svoje. Ni tradicionalnu muziku, ni ples. Sve je to srpsko, ali modifikovano.“ Dakle, iako je znanje o kulturnom nasleđu na Kosovu skromno, u smislu da ne znaju da ga precizno nabroje⁵, stav o tome da Albanci „prisvajaju“, pa čak i „otimaju“ srpsko nasleđe, a posebno manastire bio je veoma prisutan. Na pitanje u kom smislu to rade, obrazloženja su išla u pravcu fizičkog prisvajanja i nemogućnosti korišćenja od strane Srpske pravoslavne crkve. Lažna interpretacija, kao i nebriga nadležnih organa, koja je više nego prisutna, nije navedena ni u jednom odgovoru. (Božić Marojević 2018) Takođe, kao spomenici kosovskih Albanaca najčešće se prepoznaju oni posvećeni „zločincima“. Svega jedan ispitanik naveo je sledeće: „Moje predznanje je sasvim veliko jer volim da sam u toku dešavanja, a i informisan po pitanju Kosova. Od srpskih spomenika najznačajniji su manastir Visoki Dečani, manastir Pečka patrijaršija, crkva Bogorodica Ljeviška i manastir Gračanica. Najpoznatiji i najreprezentativniji objekti albanske i otomanske kulturne baštine su između ostalog arheološko nalazište Ulpijana, prizrenska, zvečanska i novobrdaska Kalaja, velika Fatihova džamija i Čarši džamija u Prištini, Bajrakli džamija u Peći i Prizrenu, Hadum džamija u Đakovici, Sinan – pašina džamija u Prizrenu, kompleks Prizrenske lige u Prizrenu, stambena arhitektura u Prišti-

---

4 Inženjer elektrotehnike, 1950. godište.

5 U nekoliko odgovora su Studenica i Žiča, primera radi, navedeni kao spomenici sa Kosova i Metohije. (prim. aut.)

ni, zgrada Akademije nauka i umetnosti u Prištini, zgrada Instituta za zaštitu spomenika Kosova u Prištini, Konak Tahir bega u Peći, kula hadži – Zeke odnosno Jašar paše u Peći i mnogi drugi.“ Ovo su reči profesora likovne kulture, rođenog 1933. godine. Poznavanje popularne umetnosti je na višem nivou. Gotovo svi su znali da nabroje neki primer, a izdvojili bismo odgovor učiteljice razredne nastave (52 godine): „Jedan od najboljih jugoslovenskih glumaca je bio Albanac Bekim Fehmiju, igrao je i u Holivudu i mnogim jugoslovenskim filmovima. Pevačica grupe Zana je bila poreklom Albanka Zana Nimani. Hit Bijelog dugmeta je bila pesma „Kosovska“. Ona je i nastala kao poziv na mir, jer su osamdesete godine bile godine kada se budi albanska želja za otcepljenjem od Srbije. Nažalost albansku književnost i likovnu umetnost ne poznajem.“ U nekoliko odgovora vezanih za književnost primećeno je mešanje pojmova „Arbanas“⁶ „arambaša“⁷. Najveće iznenađenje zapravo su bila deca. Tako je devetogodišnji dečak, koji nikada nije bio na Kosovu, ne zna da ga pokažu na karti, niti zna pravilno da kaže Albanac (povremeno koristi izraz Alban) izjavio da su „Albani loši jer su nam oteli Kosovo.“ Tu informaciju dobio je u školi. Ono što svakako ohrabruje su definitivno stavovi mladih. Da nije sve tako crno, pokazalo je više od pola njihovih odgovora u kojima se ističe da je individualna krivica ključna, odnosno, da treba razmišljati kako „neki monstrum koji je uništavao spomenike, ubijao ljude ili činio druga zlodela u prošlosti ne predstavlja sliku svih kosovskih Albanaca, a posebno ne reprezentuje mlade sa kojima bismo mogli u budućnosti da se družimo i radimo na razvijanju pravednijeg društva“. Ovo su reči dvadesetjednogodišnje studentkinje istorije umetnosti.

U razgovorima sa sugrađanima (naravno, uzimajući u obzir saznanja koja su stekli i kroz druge aktivnosti na kursu), studenti su identifikovali osporavano nasleđe. Iz tog korpusa definisali su devet tema u kojima su prepoznali potencijal da prerastu u zajedničko nasleđe. Kao sredstvo za komunikaciju baštine čija su značenja postala predmet pregovora, izabrali su društvenu mrežu TikTok. Tako je nastao profil „Kulturno dobro – kulturno loše“. Razlog zašto su se okrenuli novim medijima, studenti su opravdali činjenicom da su interaktivniji, imaju širu publiku, brži su i omogućavaju povratne informacije od publike. Komunikacija se može obavljati u bilo koje vreme i sa bilo kog mesta, a pored toga što ljudima daje određene informacije, stvara i naviku praćenja određenog sadržaja. Štaviše, zahvaljujući njima, nasleđe mogu videti i oni koji ga u stvarnosti nikada ne bi videli. Prenoseći dalje podatke, svaki pojedinac može postati popularizator i čuvar nasleđa. (Qiu 2023, 358)

Kada su kreirali scenarija, glavni cilj im je bio da pomognu publici da razume zašto osporavano nasleđe Kosova može i treba da bude zajedničko i da je to jedan od puteva pomirenja i građenja mirnog suživota u regionu. Na taj način, njihova interpretacija, pored informisanja, angažovala je širu javnost da se

6 Starosedeoci Albanije, delom Crne Gore, Dalmacije, ali i Grčke itd. Često se u prošlosti koristio kao termin kada se mislilo na Albance. (prim. aut.)

7 Vođa hajduka. (prim. aut.)

uključiti u tumačenje obrađenih fenomena, motivisala ju je da brine o nasleđu, da bude podstrek u razumevanju suseda i negovanju međuetničke saradnje, ali i da posluži kao aktivna podrška stručnjacima koji upravljaju nasleđem. Prve teme su bile opštijeg sadržaja, a kako su nedelje odmicale, tako su se sužavali elementi nasleđa koji su obrađivani. Na početku su izabrali da pokažu elemente zajedništva mladih u Beogradu i Prištini, budući da su u razgovorima sa kosovskim Albancima zaključili da mladi svuda imaju iste probleme i brige (najčešće nezaposlenost i neizvesna budućnost, za čime slede siromaštvo i korupcija); potom su pokušali da približe pogrdne termine koje dva naroda koriste jedni za druge (dajući širi istorijski i društveni kontekst, promenu značenja i tumačenja); skrenuli su pažnju na imena ulica, trgova, gradova, na nekadašnje heroje koji su izbrisani iz pamćenja, na nove idole kojima se gradi kultura sećanja; bavili su se spomenicima koji su srušeni u etničkim sukobima, a zapravo su deo univerzalnog nasleđa; odabrali su takođe da predstave poznate ljubavne priče između Srпкиnja i Albanaca, potom filmove u kojima su Albanci i Srbi prikazivani kao prijatelji, kao i odnos Srbije i Kosova kroz prizmu slikarstva. Mesto u pričama o pomirenju našle su i priče o albanskim poslastičarnicama i kolačima koje i dalje prave u Srbiji, ali i Evrovizija kao model pomirenja. Najviše problema izazvao je video u kojem je, između ostalog, prikazana slika albanske umetnice Emire Murati na kojoj se Vučić i Kurti grle, a koja je direktna remiscencija na poljubac Brežnjeva i Honekera na Berlinskom zidu.

Već prvog dana, nakon objavljivanja uvodne priče, profil je imao oko 80 hiljada pregleda, a plasirani sadržaj je izazvao raznorodne komentare gledalaca. Svaki naredni video je dodatno proširio mrežu pratilaca, kao i deljenje prethodnih video snimaka. Kako su teme postajale složenije i disonantnije, tako je, očekivano, rastao i broj negativnih komentara. Pojedinci su išli toliko daleko da su pravili po nekoliko lažnih profila, sa kojih su prijavljivali naše priče. Jedan video je čak uklonjen. Kako smo u postovima primetili da kod posetilaca postoji izvesna doza skepse u vezi sa iznetim činjenicama, uz svaki video, u posebnom dokumentu, dodata je prateća literatura. Tako smo korisnicima TikToka demonstrirali da profil ne služi da se na njemu plasiraju površne informacije, već je reč o temeljno istraženim pričama. Reakcije publike koje su tokom tog procesa ostavljane na društvenim mrežama kategorizovali smo u tri grupe. Najveći deo komentara došao je od onih koji su se snažno protivili materijalu koji smo predstavili i bili su veoma jednostavni („lažete“, „neznalice“, „koliko vas plaćaju“). U nedostatku validnih ili naučno utemeljenih argumenata, mnogi su pribegli i ličnim uvredama usmerenim ka studentima. Autore video snimaka su opisivali kao izdajnike, a suočavali su se i sa neprijatnim seksističkim opaskama i pretnjama. Većina takvih komentara dolazila je od stranačkih aktivista i bila je napisana ćirilicom, čime su komentatori dodatno želeli da naglase kako zastupaju nacionalne interese. Ovi profili su često bili anonimni ili su imali pseudonime, a uz retke izuzetke, kao avatar im je stajala srpska zastava. Oni su predano naše sadržaje delili na drugim platformama, što nam je značajno povećalo

vidljivost, a što im svakako nije bila namera. Drugu kategoriju gledalaca činili su neodlučni, skeptični pojedinci koji nisu bili suštinski nezadovoljni sadržajem, ali su verovali da ne bi trebalo da se bavimo nasleđem drugih. Zanimljivo je da su pojedinci ipak promenili svoje stavove nakon što su se uključili u dijalog sa studentima. Najmanji procenat interakcije imali smo sa posetiocima profila koji su se sa iznetim stavovima slagali. Izuzev lajkova, njihovi komentari su bili retki i najčešće su izražavali zahvalnost što se o osporavanom nasleđu uopšte govori.

Studenti su inspiraciju za upravljanje komentarima i obrađivanje osetljivih tema crpeli iz profila Black Country Living Museum, jednog od najuspešnijih britanskih muzeja na TikToku. Sledeći njihov primer, učesnici projekta su naučili razliku između izražavanja mišljenja i pribegavanja uvredama koje je na mrežama dominantno, zahvaljujući anonimnosti pre svega. Treba istaći, takođe, da pristup studenata istraživačkom radu, njihova posvećenost kreiranju kvalitetnih sadržaja, kao način na koji su diskutovali sa ispitanicima u onlajn i oflajn svetu, oprezno i (samo)kritički predstavlja malu, ali značajnu pobjedu nad dominantnim narativima u pretežno netolerantnom svetu u kojem bivstvujemo.

(Pro)nalazi(šta)

Nasleđe, shvaćeno kao društvena praksa, nije statičan skup ostataka prošlosti, već dinamično polje u kojem se interpretacije, sećanja i identiteti neprestano konstruišu. U tom smislu, ni proces transformacije osporavanog nasleđa u zajedničko nije linearan niti unapred zadat. On je duboko kontekstualizovan i utemeljen u pregovaranju značenja, pozicioniranosti aktera i odnosima moći. Imajući to u vidu, u ovom radu smo prikazali mogući scenario – kako angažman studenata na univerzitetskom izbornom kursu, kroz teorijski i terenski rad, a potom i digitalno pripovedanje, oblikuje narative koji osporavano kulturno nasleđe prevode u zajednički resurs. Pri tome smo, umesto da forsiramo pomirenje kroz zaborav, otvorili prostor za pomirenje kroz kritičko pamćenje, zajedničko tumačenje prošlosti i brigu o baštini.

Korišćenjem metoda digitalnog pripovedanja i distribucijom sadržaja preko TikToka, studenti su proizveli devet mikro-narativa koji afirmišu višeglasje, lokalno iskustvo i perspektive sećanja utemeljene na literaturi i izvorima. Na taj način, proces reinterpretacije nije ostao u okviru teorijskog zadatka, već je postao forma javne vežbe u simbolički kreiranom, virtuelnom prostoru pomirenja. S tim u vezi, upotreba digitalnih medija, koji su po svojoj prirodi otvoreni i lako dostupni, pokazala se kao dobar kanal za preispitivanje hegemonijske naracije.

Tokom trajanja semestra, studenti su vodili refleksivne dnevničke o svom učenju, dilemama i promenama u razumevanju nasleđa. Iz njih su proizašli završni eseji. U njima su se nedvosmisleno složili da se promena narativa može kontrolisati i da se to najlakše čini kroz nešto što su definisali kao „tople ljudske

priče“. Umesto da se forsira čuvanje sećanja na ratni vihor i stradanja koja nosi, mišljenja su da u fokus treba da dođu događaji i situacije kojima se opisuju i promovišu dobrosusedski odnosi, međusobno uvažavanje i tolerancija, pomoć u nevolji, zajednička briga o kulturi i tradiciji, briga o nasleđu drugih. Naime, kroz razgovore sa lokalnom zajednicom, često su slušali priče ne samo o skladnom zajedničkom životu pre devedesetih, već i o međusobnoj pomoći tokom sukoba.

Prevođenje osporavanog nasleđa u zajedničko tema je koja je već duži niz godina u fokusu naučnika i naučnica koji joj pristupaju iz različitih istraživačkih pozicija. Sve te studije daju određene teorijsko-disciplinarnе pomake. Ipak, koliko je poznato, u našem regionu, a ni šire, nije organizovan niti sproveden izborni kurs na univerzitetu koji je bio je usmeren ka kulturnoj medijaciji i značenjskoj reinterpretacije nasleđa u obrazovnom kontekstu, pri čemu je posebno akcentovana uloga mladih u ovim procesima. S tim u vezi, ono po čemu se ovo istraživanje razlikuje jeste metodologija. Iako je izvođeno u sklopu nastave na fakultetu, nije realizovan neki unapred zamišljen kurikulum, već je kroz uvodna anketiranja nastava prilagođena postojećem znanju i interesovanjima polaznika i polaznica. Potom, studenti su sami uočavali vrednost i birali osporavano nasleđe, kao i modele njihove reinterpretacije u zajedničko. Dok su dosadašnja istraživanja rađena jednokratno, na fokus grupama, ovde je primenjen kontinuirani, višemesečni rad tokom trajanja čitavog semestra. Na taj način su mogle da se prate promene iz nedelje u nedelju, rešavaju eventualne prepreke, ali i da se napravi komparativna analiza znanja pre i posle kursa. U prilog tome da je nužna promena obrazovnog sistema i postojećih nastavih planova i programa radi društvenog pomirenja, a što je jedan od zaključaka kursa, ide i nedavno objavljen Alternativni izveštaj o stavovima mladih Krovne organizacije mladih Srbije (2025). A kako to u praksi može da se sprovede, istovremeno otvarajući prostor za kolektivno prisvajanje i simboličku rekonstrukciju kulturne memorije, govori ovaj rad.

Konačno, studija sugeriše da zajedničko nasleđe nije nasleđeno, već proizvedeno, i to u okvirima konkretnih društvenih odnosa. Njegova proizvodnja zahteva epistemološku otvorenost, ali i institucionalnu fleksibilnost i spremnost da se nasleđe prošlosti posmatra kao nešto što se kreira u susretu s drugima. Ovaj scenario ne pretenduje da ponudi univerzalno rešenje, već da pokaže da edukacija, kroz određeni pedagoški okvir, doprinosi dugoročnim ciljevima pomirenja i izgradnje zajedničke budućnosti.

Literatura

- Arraiza, Jose Maria. 2014. “A matter of balance. Cultural heritage, property rights and inter-ethnic relations in Kosovo”. Lecture at *Property and Investment in Jus Post Bellum Clarifying Norms, Principles and Practices June 13, 2014, The Hague, The Netherlands*.
- Banović, B., Milenković, M., & Milenković, M. 2024. “Inclusive intangible cultural heritage safeguarding in museums: professionalism vs. ethnic attribution in a Western Balkan setting.” *Museum Management and Curatorship* 40(4): 512–531. <https://doi.org/10.1080/09647775.2024.2393157>.

- Božić Marojević, Milica. 2018. „Nasleđe rata kao baština u miru.“ U *Tradicionalno i savremeno u umetnosti i obrazovanju*. Cicović-Sarajlić D. i P. Ilić, urednici. Fakultet umetnosti Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica.
- Божић Маројевић, Милица. 2022. „Памћење спорних легата прошлости или кад култура сећања устукне пред културом поништавања.“ *Зборник радова Филозофској факултету у Приштини* 52 (4): 259–275. doi: 10.5937/zrffp52-38747
- Божић Маројевић, Милица. 2023. „Општи поглед на стање и судбину дисонантног културног наслеђа других у Европи и свету.“ У *Зашићеним, очување и афирмација српској културној наслеђа на Косову и Метохији*, уредник Д. Војводић. САНУ.
- Braun, V. & V. Clarke. 2006. “Using thematic analysis in psychology.” *Qualitative Research in Psychology*, 3: 77–101.
- COE. 2005. “Faro Convention.” <https://www.coe.int/en/web/culture-and-heritage/faro-convention>.
- COE. 2013. „Pravda i pomirenje predugo se čekaju na Balkanu.“ Human Rights Comment. 09.07.2013. <https://www.coe.int/bs/web/commissioner/-/justice-and-reconciliation-long-overdue-in-the-balka-1>.
- Цолић, Мирослав. 2019. „Критичка педагогија Паула Фреиреа.“ *Култура ђолиса*, XVI (39), 393–414.
- Ćuković, Jelena. 2017. „(Nematerijalno) kulturno nasleđe kao instrument pomirenja i rešavanja kulturnih konflikata.“ *Antropologija* 17 (3): 45 – 56.
- Dätsch, Christiane. 2024. “Common, shared, contradictory heritage? A concept and its dimensions.” In *Shared Heritage Revisited*, edited by D. Y. Markovich and Christiane Dätsch. Transcript.
- Freire, Paolo. 2002. *Pedagogija obespravljenih*. Zagreb: Odraz.
- Harrison, Rodney. 2010. „What is Heritage?“ In *Understanding the politics of heritage* edited by R. Harisson. Manchester University Press.
- Кепеш, Нусрета. 2022. „Servisno učenje u predškolskim ustanovama i njegov utjecaj na građanski odgoj djece.“ *DHS* 1 (18): 487–508.
- Lederach, J.P. 1997. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. Washington, D.C.: U.S. Institute of Peace Press.
- Macdonald, S. 2013. *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. London: Routledge.
- Meskel, L. 2010. “Human rights and heritage ethics.” *Anthropological quarterly*, 83(4), 839–859.
- Mildner, S-A., and Tina Bories, eds. 2024. *Reconciliation in the Western Balkans*. Aspen Institute.
- Moen, Torill. 2006. “Reflections on the Narrative Research Approach.” *International Journal of Qualitative Methods*, 5(4): 56–69.
- Petričušić, A. and Cyril Blondel. 2012. “Introduction – Reconciliation in the Western Balkans: New Perspectives and Proposals.” *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 11, (4): 1–6.
- Qiu, Yuheng. (2023). “New Media and Intangible Cultural Heritage.” *Communications in Humanities Research* 6: 358–364.

- Rodwell, D. 2018. "The Historic Urban Landscape and the Geography of Urban Heritage." *The Historic Environment: Policy & Practice* 9 (3–4): 180–206.
- Shapiro S. 2015. "Towards a Critical Pedagogy of Peace Education [W stronę pedagogiki krytycznej edukacji dla pokoju]". *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 1 (7): 7–20.
- UN. 1948. "Universal Declaration on Human Rights." <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>.
- Vican, D. 1991. „Konceptcija odgoja i obrazovanja Paula Freirea.“ *U Napredak*, br. 132. (3): 268–295.

Milica Božić Marojević

(Re)framing contested heritage as shared: a possible scenario

Abstract: In post-conflict societies, the interpretation of the contested cultural heritage presents a complex challenge. The reason for this is the fact that heritage bearing traces of conflict, division, and denial is often marginalized or instrumentalized in processes of reconstructing social cohesion. Consequently, its role in building collective identity and sustainable peace remains insufficiently explored. With this in mind, this paper raises the question: how can heritage that divides us serve as a foundation for unity? The theoretical framework of this study is based on a heritological approach, with particular reference to an anthropological perspective and human rights studies, which view heritage as a fluid entity subject to negotiation, translation, and reinterpretation through the interaction of different social narratives. The empirical part of the research is based on a case study conducted within an elective course on Heritage Technologies, carried out in 2024 at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade. The focus of the investigation was on cultural mediation and the semantic reinterpretation of heritage in an educational context, with particular emphasis on the role of youth in these processes. Through the analysis of the results, this study demonstrates how contested heritage can be transformed into a common resource, creating space for collective appropriation and symbolic reconstruction of cultural memory, aimed at societal reconciliation.

Keywords: contested heritage, shared heritage, education, youth, Kosovo, 1990s wars, reconciliation

Primljeno: 24. 03. 2025.

Odobreno: 29. 05. 2025.